

Pécsi Tudományegyetem Művészeti Doktori Iskola

LISZT FERENC:

VON DER WIEGE BIS ZUM GRABE –

A BÖLCSŐTŐL A SÍRIG

A HANGJEGYEKBE ÖNTÖTT

BIZONYSÁGTÉTEL

VÁRNAGY ANDREA

TÉZISEK

2025

TÉMAVEZETŐ:

PROF. DR. KIRÁLY CSABA

TARTALOMJEGYZÉK

- I. Bevezető
- II. Személyes indíttatás – találkozás a művel
- III. „A bölcsőtől a sírig” keletkezésének előzményei
 - III.1. Életkörülmények hatása a mű keletkezésére
 - III.2. Jellemrajz – Liszt személyisége egy orvos szemével
 - III.3. Személyiségjegyek – grafológiai kéziratanalízis
 - III.4. A Villa d’Este békéje
 - III.5. A jubileumi év – Liszt 70 éves
 - III.6. Az utolsó szimfonikus költemény születésének életrajzi vonatkozásai
 - III.7. Fizikai hanyatlás
 - III.8. Az utolsó évek
 - III.9. Liszt vallásossága
 - III.10. Liszt és a ferencesek
 - III.11. Ferences témájú művek
 - III.12. Az egyházi zene megújítása
 - III.13. Időskor
- IV. Liszt progresszív zenei gondolkodása
- V. A zene és a képzőművészet kapcsolata
- VI. A szimfonikus költemények
- VII. Zichy Mihály, a festő-grafikus
 - VII.1. A sokoldalú művész életútja
 - VII.2. A tollrajz mint inspiratív tényező
- VIII. A bölcsőtől a sírig
 - VIII.1. A szimfonikus költemény születésének körülményei
 - VIII.2. A mű mint hangjegyekbe öntött bizonyágtétel

TARTALOMJEGYZÉK

IX. Kéziratanalízis

IX.1. Szóló- és négykezes változat

– I. tétel

– II. tétel

– III. tétel

IX.2. Zenekari változat

X. Műelemzés

X.1. A bölcső

X.2. A lét küzdelmei

X.3. A sír – bölcső az eljövendő élethez

XI. A három változat összevetése: hangzás, kompozíció

és hangszereléstechika, interpretációs kérdések

XI.1. Szóló- és négykezes változat

XI.2. Zenekari változat

XII. Összefoglalás

Köszönetnyilvánítás

Rövidítések

Irodalomjegyzék

Képjegyzék

TÉZISEK

„Vannak elmélkedő lelkek, akiket a magány és a szemlélődés ellenállhatatlanul vonz az örökkévaló eszmék, azaz a vallás felé; minden gondolatuk rajongássá és imává válik, egész létük az Istenséghez és a reményhez szóló néma himnusz. Önmagukban és az őket körülvevő teremtésben keresik a lépcsőfokokat, amelyeken felemelkedhetnek Istenhez, kifejezéseket keresnek és képeket, amelyek segítségével megnyilatkozik nekik, s melyek segítségével ők is feltárukozhatnak neki... Vajha kölcsönözhetnék nekik néhányat!”

(Lamartine: *Harmonies poétiques et religieuses*)

Liszt Ferenc művészete jelentős hatást gyakorolt a 19. század szellemi és lelki arculatára. Alkotói pályája sokszínűségével, vallásos ihletettségű műveivel örök nyomot hagyott a klasszikus zene évszázadainak történetében. Művészi hitvallása különleges szerephez helyezte a zeneszerző-génuszt: közvetítőként szolgált a földi és az isteni eszmék között, segített mélyebben megérezni és megélni a zene egyik alapvető esszenciáját, a hangok mögött rejlő szent dimenziót.

A kutatás tárgya Liszt Ferenc utolsó szimfonikus költeménye: *A bölcsőtől a sírig*, melyre a zeneszerző személyes testamentumaként is tekinthetünk. Hangjegyekbe öntött hitvallás, amely a törékeny földi halandóságot és az öröklét reményét hirdeti. A mű az emberi életút legfontosabb állomásait helyezi fókuszba: zenei eszközökkel jeleníti meg a születés misztikumát, az élet küzdelmeit, és a halál, a végső távozás kérdéskörét. Egyedülálló módon ötvözi a programzene narratív szerkesztésmódját a spirituális elmélkedéssel, miközben Liszt kései stílusának letisztult harmóniavilágát, valamint a progresszív elemek iránt fogékony zenei gondolkodásmódját tükrözi.

A kutatás célja Liszt utolsó szimfonikus költeményének átfogó megismertetése, amely magában foglalja a mű kéziratanyagának analízisét, betekintést enged a szerző kompozíciós technikájába, a mű legvégső változatának fejlődéstörténetébe. Részletes műelemzés foglalkozik a darab szerkezeti sajátosságaival, motivikus, ritmikai, harmóniai megoldásaival, a tonalitás rendhagyó változásaival, a zenei elemek fejlődésével, összefüggéseivel.

Cél továbbá annak feltárása, hogy miképpen jut kifejezésre a zene és a transzcendencia, hogyan valósul meg koherens egységük a szimfonikus költeményben, s melyek azok az ismertetőjegyek, amelyek által nyilvánvalóvá válik e ritkán játszott – ám rendkívül jelentős – mű mély lelki üzenete.

Liszt, zenei öröksége, művészi útkeresése és formabontó megoldásai révén a modern zenei gondolkodás inspiráló alakja. E törekvését bizonyítja *A bölcsőtől a sírig* című műve, amely egyedi harmónia-, illetve hangnemkezelésével, a kromatika, a modális és az egészhangú

hangkészletek, modellskálák használatával, letisztult és meditatív hangvételével már előrevetíti a 20. századi zene egyes irányzatait.

Liszt Ferenc zongoraműveinek interpretálása magasszintű technikai felkészültséget és lelki érettséget igényel. Hiteles előadásuk gyakran kihívást jelent az előadóművészek számára, különösképp a kései alkotások esetében, amelyeknél a szilárd technikai alap mellett a filozófiai érzékenység kap hangsúlyos szerepet.

A 2011-es jubileumi Liszt év alkalmával *A bölcsőtől a sírig* négykezes zongoraátirata meghatározóvá vált számomra, melynek gyakorlása és előadása során mélyrehatóbban is megismerhettem Liszt unikális zenei világát. Bizonyossá vált előttem, hogy műveinek letisztult nyelvezete, filozófiai mélysége, egyedülálló harmóniavilága felbecsülhetetlen zenei és spirituális megnyilatkozás-gyűjtemény, amely egyben az egyetemes zenetörténet korszakokon átívelő „időtlen” zenei öröksége. Liszt Ferenc művészi világképében a különböző művészeti ágak szoros összefonódása figyelhető meg, kompozíciós technikájában és zenei koncepciójában erőteljes vizuális hatások fedezhetők fel. Utolsó, tizenharmadik szimfonikus költeménye esetében is nagy hatást gyakorolt alkotói tevékenységére Zichy Mihály *Du berceau jusqu’ au cercueil* (A bölcsőtől a koporsóig) című tollrajza, amely a bölcső és a sír szimbólumainak ábrázolásán keresztül jeleníti meg az emberi életút kezdő- és végállomását.

S mi húzódik a kettő között? Létünk küzdelmei, mindennapjaink viszontagságaival és örömeivel. Zichy Mihály ajándékában, a tollrajzban, mely a romantika képzőművészetének egyik kedvelt kifejezőmódja volt, a komponista drámaiságot és filozofikus mélységet vélt felfedezni. Míg a kép a vizualitás eszközével hangsúlyozza a művészet transzcendens szerepét, azzal párhuzamban és teljes összhangban a szimfonikus költemény hangokban történő kifejeződése azonos szimbolikus tartalmat képvisel.

A zene és a képzőművészet párbeszéde Liszt egyik legátgondoltabb művészi koncepcióját tükrözi: az emberi élet vizuális ábrázolása egyben zenei narratívává is válik. A művészeti ágak közötti kölcsönhatás természetes folyamat, így a 19. század végén megjelenő gondolkodásmód Zichy tollrajzában és Liszt alkotásaiban is egyaránt megfigyelhető. Úttörőként honosították meg a kor egyedülálló szellemiségét, amely megjelenik a későbbi művészeti kifejezőmódokban. Mindez az összművészet vízióját vetíti előre az elkövetkező korokban: a művészeti ágak közötti kapcsolat, a zene és a társművészetek viszonylatában meghatározó szerepet betöltő irodalmi, képzőművészeti, színházi alkotások inspiráló kölcsönhatása befolyásolta a kompozíciók keletkezési körülményeit, alkotói fázisainak jellemzőit.

Liszt a kompozíciós folyamat során először szóló-, illetve négykezes zongoraváltozatot készített, majd nem sokkal később a művet meghangszerelte. Így született meg a zenekari verzió, amely a drámai és filozofikus tartalmat még gazdagabb hangszínpalettával és zenei eszköztárral jeleníti meg. A kompozíció szakít a szimfonikus költemények egytételes hagyományával, háromtételes szerkezetével szorosan követi Zichy rajzának három fő motívumát.

Liszt Ferenc életének utolsó éveit a Budapest, Róma és Weimar közötti szüntelen utazás jellemezte, amely fizikailag rendkívül igénybe vette és megviselte, azonban erős befolyással volt gondolkodásmódjára és művészi önkifejezésére is. Egészségi állapotának romlása, testi fájdalmai még inkább élénkítették benne a szellemi összegzést, az emberi élet lényegére történő fókuszálást. Kései műveit már a letisztultság, a díszítettségtől mentes zenei nyelvezet jellemezte, *A bölcsőtől a sírig* című művében ez az érettség, puritán szemléletmód és összeszedettség figyelhető meg. Pszichológiai szempontból vizsgálva a kompozíció a zeneszerző személyiségfejlődésének lelki kivetülése, az életösszegzés, a mulandóság és az örökkévalóság reménységével kapcsolatos gondolatok és érzések zenei ábrázolása.

A bölcsőtől a sírig című alkotás elemzése kapcsán értékes forrásnak és segédanyagnak számít Liszt Ferenc fennmaradt kéziratgyűjteménye, amely nem csupán zenetudományi, de személyiségpszichológiai és esztétikai szempontból is releváns dokumentumokként szolgálnak a hiteles Liszt-portré feltárásához. A kéziratok elemzése kapcsán a művészi tökéletesség felé törekvő, belső vívódásokkal teli spirituális embert ismerhetjük fel, akinek élete alkonyán az isteni közelség megtapasztalása iránti vágy döntő szereppel bír.

A tudományágak több területén is foglalkoztak Liszt Ferenc életútjával és személyiségrajzával. A pszichológia területén Dr. Szilágyi András orvos-pszichológus vizsgálta a zeneszerző érzelmi világát és személyiségfejlődését. Véleménye szerint a zeneszerző életfelfogása, gondolkodásmódja a véghez közeledve sem veszített szenvedélyességéből és lendületességéből, melyet olykor ellenpólusként a lecsendesedés és a meditatív szemlélődés jellemzett. Grafológiai szempontból Urbán Gabriella írásszakértő analizálta a zeneszerző kottakéziratait és leveleit, feltárva a komponista mentális állapotát és érzelmi világát. Meggyőződéssel támasztotta alá azt a tényt, hogy Liszt időskori éveiben sem veszítette el zeneszerzői vitalitását és lankadatlan alkotói szenvedéllyel dolgozott művei tökéletesítésén. A kéziratok ezen vizsgálatai is tanúsítják, hogy Liszt központi személyiségvonásai élete végéig megmaradtak, szellemiségének alapköveit az érzelmi elcsendesedés, a filozófiai elmélyülés, valamint az alkotói lendület képezték. Kézírása dinamikus volt, mely tükrözte alkotói kedvének töretlenségét.

A tökéletességre való igény, az önreflexiók folytonos egymásra épülése, a folyamatos fejlesztés szándéka húzódik meg a kéziratokban található áthúzások és javítások, jegyzetek mögött. Az újragondolás és finomítás nemcsak technikai értelemben hozott változást a zeneműben, de spirituális szempontból is különbséget mutat az első verzióval, amely világosan mutatja, hogy Liszt nem volt elégedett önmagával az alkotás folyamatában.

A kéziratanalízis a szóló-, illetve négykezes változatok kottaképéből kiolvasható zenei megoldások elemzésére összpontosít, amely az egyes verziókon belüli eltérésekre, a zenei anyag fejlődésében mutatkozó különbségekre hívja fel a figyelmet. Az elemzés során megállapítható, hogy a legtöbb változattal két nagyobb formai egység kapcsolódási pontja, átmenetet képező köztes szakasza, továbbá a tétel befejezése, illetve kezdése rendelkezik. A legjellemzőbb különbséget az analóg részek hosszúsága, az ütemszám-bővülés tendenciája, a harmóniai fordulatok, a moduláció, s a ritmusértékek eltérő alkalmazása jelenti. Legtöbbjüknel koherens kapcsolat áll fenn, a funkciós viszonyokat közös hangokkal erősíti. Liszt számára különösen fontos a zenei folyamat szerves építkezése, fejlesztése, továbbvitele a részek határoló pontjain is, beleértve azokat a helyeket is, ahol a különböző, sokszor ellentétes karakterű részek váltják egymást. Gyakran tematikus kapcsolatok fűzik szorosra a kompozíció témáit, dallamfordulatait is, ami a mű karakterének, hangzásstruktúrájának homogenitását jelzi, támogatva ezzel a zenei folyamat lineáris fejlődését.

Az első tétel – *Die Wiege* címet viselő – szólóverziójának (másoló által írt) kézírata szinte korrekcióktól mentes, meglehetősen jól olvasható. A hangok, az artikulációk, zenei instrukciók, egyéni beírások pontosnak tekinthetők, így a végleges változat rekonstrukciója csupán apróbb javításokra korlátozódik.

A második tételben számos javítás, áthúzás, leragasztás található. Az átmeneti szakaszok hosszabbakká válnak, Liszt gyakran jelentős szerepet tulajdonít az időfaktornak két részt összekötő „zenei híd” minőségi megoldásai között. Annak ellenére, hogy a különböző variánsok hangzáskülönbsége nyilvánvaló, s a belső harmóniai, tonális arányok különbözőek, mégis mindegyikben az építkező koncepció figyelhető meg. Így szinte az összes változatban – a zenei anyag egységessége, szerves fejlesztése eredményeképpen – ezek a megoldások zenei értéküket tekintve akár a végleges változat alternatívái is lehetnének.

Habár akadnak különböző zárlati megoldások a II. tétel végén, mégis a legtöbb verzióban közös a drámai kifejezésnek szánt „A–H–CISZ–DISZ–F” hangkészlet, amely az 1:5-ös modelltől a bővített hármas, a bő kvintszett és bő terckvart akkordon át csaknem

teljes egészhangú skálává formálódik, mellyel a zeneszerző egy célt kíván elérni: a zene totális hangnemi bizonytalanságba terelését. A II. tétel befejezésének, valamint a III. tétel kezdetének rövidebb-hosszabb alternatív változatai jól mutatják, hogy Liszt többször is átgondolta a két tétel határán lévő szakasz formai kapcsolódását.

Zeneszerzői szempontból nem könnyű annak átgondolása, hogy miképpen fejeződjön be az élet küzdelme a zenei folyamat extatikus csúcspontján, ahol a zene már teljesen eszkalálódott, illetve hogyan kapcsolódjon ahhoz a ponthoz, ahol a harc átcsap egy óriási kontrasztot képező másik világba. Mégpedig egy olyan közegbe, ahol a sír az ember földi létének végét, egyúttal a túlvilági élet kezdetét is jelenti, s ahol a zene ennek megfelelően – a kezdeti fájdalmas sóhajok világából kilépve – átlényegül, s transzcendens szférába hajlik át.

Liszt – hacsak egy rövid időre is – teljesen eltávolodik az alaphangra épülő szerkesztésmódtól, a tradicionális hangnemkezeléstől, s a hangzás teljesen „talajtalanná”, lebegővé válik. A romantikus tonalitás effajta „eltorzulására” tett kísérlet egyike Liszt progresszív kompozíciós gondolkodásmódjának, mely mozzanat hangzásának újító, s egyben meggyőző erejét egyedi karaktersvonalai adják.

A harmadik tétel lezárásának, illetve az azt közvetlenül megelőző részeknek is maradtak fent különböző változatai, melyekből határozottan arra lehet következtetni, hogy Lisztet a mű befejezéséhez való közeledés, a legutolsó zenei mozzanatok is erőteljesen foglalkoztatták.

A szóló- és a négykezes verziók korai, köztes, illetve végleges változatainak összehasonlításánál érzékelhető különbséget a dallamhangok száma, a bevezető részek hosszúsága, a diatonikus és kromatikus dallam, a ritmus és augmentált változata, a szünetek hosszúsága, az ismétlés, a szekvenciába rendeződés, a rövidebb-hosszabb átvezetés, a kísérettel ellátott és anélküli ütemek, a kitartott, statikus, illetve ritmizált harmóniák és harmónia-felbontások jelentik, amelyek mint egymást felülíró, helyettesítő alternatívák kétségtelenül a zenei gondolkodás fejlődésének jól követhető lépcsőfokai.

Amíg a kéziratanalízis a különféle korai, köztes és a végső verzió viszonylataiban térképezi fel a különböző változatokat, a zene fejlődésének, érési folyamatának fázisait, addig a műelemzés a végleges (szóló)változat szerkezeti felépítésére, különféle mozzanatainak sajátosságaira fókuszál. Természetesen a zeneelméleti aspektusok, illetve a zene és transzcendens tartalma közötti kapcsolatának vizsgálatát illetően a kéziratanalízis és a műelemzés szorosan összefüggnek egymással.

A műelemzés szempontjai kiterjednek az előjegyzés, a hangnem, a moduláció, a harmóniak, a hangközök, dallam, ritmus, analógiák, valamint az egyszólamúság vizsgálatára, mely témakörök hasonlóan felmerülnek a kéziratanalízisben is a különböző változatok összevetésekor. *A bölcsőtől a sírig* lírai, illetve drámai hangvételének ábrázolása, zenei folyamatainak fejlesztése, hangnemeinek szerepe (C-dúr, Cisz-dúr, A-dúr, Asz-dúr, Esz-dúr, E-dúr, H-dúr), a kromatika hangulat-, dallam-, illetve harmóniaformáló szerepe, a szekvenciák mint a nagy egészen belüli formai komponensek kiterjedt pillérei, az egyszólamú – gregoriánt idéző – dallam mint filozofikus tartalom hordozója, a hangok mögé rejtett – s egyben Liszt zenei névjegyének számító – keresztmotívum, illetve a négyhangos B–A–C–H motívum tükrözött megjelenítése az időskori Liszt művészi ars poeticájának rendkívül tömör megfogalmazása, és egyben hitvallásának hangjegyekbe öntött bizonyágtétele. A műben megfigyelhető zenei minimalizmus, az egyszerűsített harmóniai szerkezet és a letisztult forma tehát egyértelműen tükrözi Liszt utolsó éveinek lelkiállapotát: a földi élet mulandóságának elfogadását és a transzcendens dimenzió felé való elmélyült fordulását.

A három tétel sajátosságai (összefoglalva):

- I. tétel (*Die Wiege – A bölcső*): Meditatív, lírai zene, amely a születés ártatlanságát és tisztaságát idézi. A bölcső ringató mozgását imitáló kíséret, az egyszerű, letisztult dallam és a világos harmóniak együttesen egy derűs, ám mégis sejtelmes atmoszférát teremtenek.
- II. tétel (*Der Kampf – A harc*): Dinamikus és drámai zenei szakasz, amely az élet küzdelmeit szimbolizálja. Az ostinato ritmusok, a hangzás „eltorzítása”, az egészhangú hangkészlet megjelenése és a kontrasztos szerkezet az emberi lét küzdelmeinek és bizonytalanságainak zenei megjelenítésére szolgál.
- III. tétel (*Das Grab – A sír*): A transzcendencia és az örökélet tematikája. A zene fokozatosan lebegővé és elvonttá válik, a harmóniak oldódása a megnyugvás érzését kelti. A végkicsengés az örökéletbe átlépést, a „végső” megérkezést szimbolizálja.

Liszt Ferenc életében meghatározó szerepet játszott vallásossága, amely összhangban volt művészetével és alkotói szemléletével. Hitének gyakorlása sokkal inkább intraperszonális, filozofikus jellegű volt, mint dogmatikus. Leginkább időskori meditatív és liturgikus kompozícióiban vált hangsúlyossá a vallás szellemi és lelki mélységében való elmerülés.

Liszt célul tűzte ki az egyházi zene megreformálását, missziós szolgálatként tekintett munkásságára, melyben a művészet és a hit teljes szimbiózisa alkotta számára a legmagasabb erkölcsi és művészeti ideált.

Liszt Ferenc művészete és személyes hitvallása szorosan összefonódott a ferences eszmékkel, különösen az egyszerűség, az alázat és a transzcendencia keresésének gondolatával. Kötődése nem csupán életének morális és filozófiai irányultságát formálta, hanem mélyen befolyásolta zenei gondolkodását is. Elköteleződését bizonyítja, hogy 1857-ben csatlakozott a ferences harmadrendhez, élete végén rendszeresen papi reverendát viselt. *A bölcsőtől a sírig* esetében a ferences szellemiség nem közvetlen vallásos programként, hanem sokkal inkább esztétikai és filozófiai síkon jelenik meg. A kompozíció szerkezetének puritanizmusa, az egyes szakaszok közötti természetes átmenetek, valamint a záró szakasz letisztult, emelkedett atmoszférája mind arra utalnak, hogy Liszt a művészetet nem öncélú kinyilatkozásként, hanem a lelki elmélyülés eszközeként értelmezte.

A darab különböző változatainak – kétkezes, négykezes és zenekari verzióinak – elemzése azt is igazolja, hogy Liszt különös figyelmet fordít az interpretáció lehetőségeire. A mű adaptációja több formában is bizonyítja, hogy alkotói koncepciója nem pusztán egyetlen hangzásideálra épül, hanem a zene bensőséges és monumentális megszólalásának mindhárom változatban egyaránt teret kíván engedni.

A szimfonikus költemény átfogó kutatásához irodalmi forrásként negyvenöt könyv, valamint huszonhat tanulmány és cikk szolgált segítségül. A műelemzés alapját az *Új Liszt-Összkiadás* szólószongora-változata képezte, a kéziratanalízishez Eckhardt Máriától kaptam forrásanyagot, illetve a Washingtoni Kongresszusi Könyvtár online adatbázisa állt rendelkezésre. A kéziratelemzésnél, továbbá a három változat összehasonlításánál a berlini Bote & Bock kiadásában megjelent négykezes változat, illetve a zenekari partitúra nyújtott segítséget. A szemléltetés céljából kiválasztott kották és a kéziratanyag példái képjegyzék formájában a disszertáció végén jelennek meg.

A könyvek közül néhány fő irodalmi forrásként szolgált: Alan Walker *Liszt Ferencről* szóló háromkötetes életrajzi kutatása, *Liszt Ferenc utolsó napjairól* szóló könyve (Lina Schmalhausen kiadatlan naplója alapján), Eckhardt Mária írása: „*Liszt és a ferencesek*”, valamint „*Von der Wiege bis zum Grabe*»: *visszapillantás egy művészeletre. Legány Dezső emlékének*” című tanulmánya, továbbá La Mara Liszt levelezéseit összesítő, rendszerező gyűjteménye: *Franz Liszt's Briefe*.

A kutatás eredményei igazolják, hogy *A bölcsőtől a sírig* szimfonikus költemény a késő romantika egyik legkiemelkedőbb alkotása, valódi mestermunka. Formabontó újításaival, zenei kifejezőmódjával és örökérvényű spirituális üzeneteivel nem csupán Liszt életművének lezárása, hanem egyben egy korszak szellemi örökségének lenyomata. A hangzásvilágában alkalmazott progresszív elemek és innovatív formai megoldások hidat építettek a romantika és az impresszionizmus közé, ahogyan a modern zene előfutáraként a 20. századi zeneszerzőkre is inspiráló hatással voltak.

A disszertáció legfontosabb célkitűzése, hogy hiánypótló módon, új analitikus szempontok alkalmazásával elemezze a művet, komplexebb képet nyújtva Liszt utolsó szimfonikus költeménye zenei és lelki üzeneteinek teljesebb megértéséhez. A mű esztétikai és filozófiai fontosságának hangsúlyozásával a kutatás hozzájárul a Liszt-hagyaték pontosabb értelmezéséhez, továbbá vitathatatlanul bizonyítja, hogy Liszt Ferenc *A bölcsőtől a sírig* című szimfonikus költeményének méltó helye van a zenetörténet kiemelkedő remekművei között, melynek mélyen ható lelki útmutatása a ma embere számára sem vesztett aktualitásából.

IRODALOMJEGYZÉK

KÖNYVEK

1. Arany János: *Zichy-album*. Arany János 24 költeménye Zichy Mihály 40 rajzával, a *Pesti Napló* ajándéka az 1898. évre, „Kosmos” Műintézet nyomása, 1898.
Ráth Mór tulajdonából.
2. Bárdos Lajos: *Liszt Ferenc, a jövő zenésze*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
3. Batta András: *Az improvizációtól a szimfonikus költeményig: A sajátos formavilág a karaktertípusok kialakulásának kevésbé figyelembe vett aspektusa Liszt Ferenc zenéjében*. Doktori disszertáció, Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Zenetudományi Tanszék, 1985–1987.
4. Benyik György: *Liszt Ferenc vallásossága és viszonya az egyházzenehez*. Szeged: SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Művészeti Intézet Ének-zene tanszék, 2012.
5. Bényi László – B. Supka Magdolna: *Zichy Mihály*.
Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
6. Bodányi Ödön: *Adatok Zichy Mihály életéről és művészetéről*. Kilián Frigyes utóda bizománya, Budapest: Bertalanffy József Könyvnyomdája, 1907.
7. Csapó Vilmos (ed.): *Liszt Ferenc levelei báró Augusz Antalhoz*.
Budapest: Csapó Vilmos kiadása, 1911.
8. Eckhardt Mária – Kaczmarczyk Adrienne: *Liszt és a társzművészetek – Emlékkiállítás Liszt születésének 200. évfordulóján*. Az MTA Zenetudományi Intézet Múzeuma, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, az Országos Széchenyi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Galéria közös kiállítása a Zenetörténeti Múzeumban 2011–2012, szerk. Gombos László, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2012.
9. Ezekiel, Moses Jacob: *Memoirs from the Baths of Diocletian*.
Közl.: Joseph Gutmann és Stanley F. Chyet, Detroit: Wayne State University Press, 1975.
10. Fenyves Mária Annunziata: *Zichy Mihály* (születésének 170. évfordulójára / Zichy Mária Alexandra emlékére). Budapest: Uránusz, 1997.
11. Fink, Monika: *Wie Bilder klingen – Tagungsband zum Symposium Musik nach Bildern*.
Institut für Musikwissenschaft Universität Innsbruck, 2011.
12. Galliari, Alain: *Franz Liszt et l'espérance du Bon Larron*, Paris: Fayard, 2011.
13. Goethe, Johann Wolfgang: *Maximen und Reflexionen – Nr. 49*. Hrsg., komm.
Benedikt Jeßing, Ditzingen: Reclams, Universal-Bibliothek, Nr. 18698., 2021.

14. Gut, Serge & Bellas, Jacqueline ed.: *Franz Liszt – Marie d' Agoult Correspondance*, Nouvelle éd. rev. augmentée et annotée par –, Paris: Fayard, 2001.
15. Geszler Ödön: *Liszt szinfónikus költeményei* /Zenetudományi Könyvtár 6./, szerk. Sereghy Elemér, Budapest: Németh József könyv- és zeneműkereskedése, 1914.
16. Göllerich, August: *Franz Liszt*. Berlin W 50, Marquardt & Co., Verlangsanstalt, 1908.
17. Hamburger Klára: *Liszt Ferenc zenéje*. Budapest: Balassi Kiadó, 2010.
18. Hamburger Klára: *Liszt kalauz*. Budapest: Zeneműkiadó, 1986.
19. Hamburger Klára: *Nem pusztán zenész. Tanulmányok Liszt Ferencről*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2019.
20. Hankiss János: *Liszt Ferenc válogatott írásai I., II.* Vál. ford., kísérő tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta –, Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1959. I. köt.
21. Hanslick, Eduard: *Aus dem Konzertsaal*. Kritikák és írások, Wien, 1870.
22. Heinemann, Michael: *Die Bach-Rezeption von Franz Liszt. /Musik und Musikanschauung im 19. Jahrhundert/ Serie I. Bd. I.,* hrsg. Detlef Altenburg, Köln: Studio, 1995.
23. Kempis Tamás (1380–1471): *Imitatio Christi*. Ford. Jelenits István, Budapest: Ecclesia, 1978.
24. Kossuth Ferencz: „Kossuth Lajos iratai”, IX., 1879. Bakay Nándornak. Szerk. --, *Kossuth Lajos összes munkái*, Budapest: Athenaeum R. Társulat kiadása, 1902.
25. La Mara: *Franz Liszt's Briefe 1–8.*, Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1893–1905.
26. Lamartine, Alphonse de: *Harmonies poétiques et religieuses*. Paris: Charles Gosselin, 1830.
27. László Zsigmond – Mátéka Béla: *Liszt Ferenc élete képekben és dokumentumokban*, Budapest: Zeneműkiadó, 1978.
28. Legány Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886*. Budapest: Zeneműkiadó, 1986.
29. Liszt, Franz: *Hector Berlioz und seine Harold-Symphonie*. Német ford.: Lina Ramann, Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1881.
30. Liszt, Franz: *Sämtliche Schriften, Band I. Frühe Schriften*, Hrsg. Rainer Kleinertz, Mitarb. Serge Gut, Wiesbaden – Leipzig – Paris: Breitkopf & Härtel, 2000.
31. Merrick, Paul: *Liszt's Programmatic Use of Key*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2022.
32. Ollivier, Daniel ed.: *Correspondance de Liszt et de sa Fille Madame Ollivier 1842–1862*. Paris: Editions Bernard Grasset, 1936.
33. Pauler Ákos: *Liszt Ferenc gondolatvilága*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság 1922.
34. Pesce, Dolores: *Liszt's Final Decade*. Imagined Identities, Rochester: University of Rochester Press, 2014.

35. Szabolcsi Bence: *Liszt Ferenc estéje*. Budapest: Zeneműkiadó, 1956.
36. Dr. Szilágyi András: *Liszt Ferenc személyisége*.
A Garbo és a Líceum Kiadó közös kiadványa (nincs feltüntetve kiadási év és hely).
37. Takács Menyhért: *Liszt Ferenc érzelmi világa*.
Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1941.
38. Wagner, Cosima: *Napló 1869–1883* – válogatás.
Szerk. Kroó György, ford. Hamburger Klára, Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.
39. Walker, Alan: *Liszt Ferenc utolsó napjai*. Növendéke, Lina Schmalhausen kiadatlan naplója alapján. Bev., jegyz. és szerk. A. Walker, Budapest: PARK Könyvkiadó, 2007.
40. Walker, Alan: *Liszt-reflexiók*. Varnhagen von Ense kéziratosa köt., Weimar, 1858. május.
„Zenéről és zenészekről”, Ford. Fejérvári Boldizsár, Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2015.
41. Walker, Alan: *Liszt Ferenc 1. – A virtuóz évek 1811–1847*.
Ford. Rácz Judit, Editio Musica Budapest, 2003.
42. Walker, Alan: *Liszt Ferenc 2. – A weimari évek 1848–1861*.
Ford. Rácz Judit, Editio Musica Budapest, 1994.
43. Walker, Alan: *Liszt Ferenc 3. – Az utolsó évek 1861–1886*.
Ford. Fejérvári Boldizsár, Editio Musica Budapest, 2003.
44. Waters, Edward N. (ed.): *The Letters of Franz Liszt to Olga von Meyendorff 1871–1886*,
(csak angol fordításban jelent meg), Transl. William R. Tyler, Introd. and notes:
Edward N. Waters. Washington: Dumbarton Oaks, 1979.
45. Zichy Géza (Gróf): *Aus meinem Leben: Erinnerungen und Fragmente*. III.,
Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1911.

TANULMÁNYOK, CIKKEK
kötetekben, folyóiratokban, újságokban

1. Baker, James M.: „Liszt’s late piano works: a survey”. In Hamilton, Kenneth (ed.): *The Cambridge Companion to Liszt*. New York: Cambridge University Press, 2005.
2. Bartók Béla: *Liszt-problémák* – Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián 1936. Zenetudományi tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
3. Domokos Zsuzsanna: „Liszt Ferenc és IX. Piusz pápa kapcsolata”. *Új Ember*, 2000. október 8., 41. sz.
4. Domokos Zsuzsanna: „Liszt zeneszerzői szemléletének fejlődése a 19. századi olasz és német egyházzenei reformtervek esztétikai törekvéseinek fényében. I. Az 1830-as évek célkitűzései Gaspard Spontini és Liszt egyházzenei reformjaiban”. In: „*Inter Sollicitudines*” Tudományos ülészek X. Piusz pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján. Budapest: MTATKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2006.
5. Domokos Zsuzsanna: „Sursum corda”. *Magyar Zene*, LVI. évfolyam 4. sz. 2018. november.
6. Eckhardt Mária: „Liszt és a ferencesek”, in: Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor szerk.: *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális művészeti szerepéről*. I. köt. Budapest: *Magyar Napló*, 2013.
7. Eckhardt Mária: „»Von der Wiege bis zum Grabe«: visszapillantás egy művészéletre. Legány Dezső emlékének”. *Liszt magyar szemmel*, 47. sz. 2022. április. Budapest: Liszt Ferenc Társaság, 2022.
8. Gajdoš, Věslav Jozef: „War Liszt ein Franziskaner?” /*Studia Musicologica* 6./. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
9. Hofmeister, Friedrich: *Musikalisch-literarischer Monatsbericht*, Leipzig, 1883.
10. Károlyi György: „Új életrajzi adatok Liszt Ferenc keresztszüleiről”. *Liszt magyar szemmel*, Nr. 33. 2018. október, Budapest: Liszt Ferenc Társaság, 2018.
11. Kecskés Mónika: „Il Glorioso Poverello Di Cristo – Szent Ferenc legtehetségesebb szolgája, A Pesti ferencesek barátja: Liszt Ferenc”. Konferenciakötet *Vidimus enim stellam eius...*, szerk. Szávay László, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2011.

12. Kecskés Mónika: „Liszt és a pesti Ferences templom”.
Magyar Egyházzene, XX. 3. sz. 2012/2013.
13. Kovács Imre: „Liszt Raffaello- és Cellini-levele a művészettörténész szemével”.
Liszt magyar szemmel, 57. szám, 2024. december, Budapest: Liszt Ferenc Társaság, 2024.
14. Legány Dezső: „Liszt és a művész Zichy”. *Magyar Zene*, 1988/3.
15. *Magyar Hírlap*, 2011. június 30., 44. évfolyam, 151. sz.
16. *Magyar Nemzet*, 1958. január 15., 14. évfolyam, 12. sz.
17. Major Ervin: „Liszt és Szent Ferenc rendje”. *Muzsika*, I/1–2. 1929. február–márciusi sz.,
Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt., 1929.
18. Merrick, Paul: „...sans ton ni mesure”: egy halálszimbólum Liszt zenéjében?
Magyar Zene, XLI. évf. 2. sz. 2003. május.
19. Redepenning, Dorothea: „Liszt és a képzőművészet”. Szisztematikus töprengések.
Magyar Zene, 50. évf. 2. sz., 2012. május.
20. Sipos Barbara: *Gondolatok a Zichy-tollrajzról* (kiadatlan).
21. *Studia Musicologica* – a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Zenetudományi
folyóirata, 54–55. kötet, 2013–2014.
22. *Szépirodalmi Közlöny*, Pest: 1870. október 27.
23. *Társalkodó*. Pest, 1840. januári sz.
24. Urbán Gabriella: *Grafológiai elemzés Liszt Ferenc kézírásáról 1880–82-es „A bölcsőtől a sírig” című műve kottakézirata és néhány szó, zenei utasítás szöveges kézírása alapján*.
Pécel, 2024. (Kiadatlan).
25. Várnagy Andrea: „A progresszív zenei gondolkodás Liszt kései zongoraművében:
Balcsillagzat”. *Liszt magyar szemmel*, 50. szám, 2022. december,
Budapest: Liszt Ferenc Társaság, 2022.; Budapest: *Parlando*, 2023. 1. sz.
26. Wagner István: „A bölcsőtől a sírig”. *Magyar Hírlap*, 1977. október 16., 10. évf., 244. sz.

KOTTÁK

1. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe – Du berceau jusqu' à la tombe*.
Klavier-Versionen Eigener Werke III., Neue Liszt Ausgabe (NLA) [LZK] – Serie I/17.
Editio Musica Budapest, 1983. LZK [R179 SW/SH512 NG2–A310].
2. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe – Du berceau jusqu' à la tombe*.
Berlin: Ed. Bote & G. Bock Hof Musikhandlung, (Klavierauszug zu vier Händen), 1883.
3. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe*. Ed. Schott Music, Hersteller-Nr.: ETP600.
4. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe*. Composed for orchestra,
Berlin: Bote & Bock, 1883, (S. 107).
5. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe*. For solo piano,
Berlin: Bote & Bock, 1883, Berlin (S. 512).
6. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe*. For piano 4 hands,
Berlin: Bote & Bock, 1883, Berlin (S. 598).
7. Liszt, Franz: *Von der Wiege bis zum Grabe – Manuscripts (solo and 4 hand versions), first edition (4 hand version)*.
 - Library of Congress, Washington.
 - *Von der Wiege bis zum Grabe. Kampf um's Dasein* (fragment), manuscript, movements II & III, for piano solo, [LCCN: 96704848, CNR: ML30. S65a no.2].
 - *Von der Wiege bis zum Grabe – manuscript, movements I & II, solo and 4 hand v.* [LCCN: 96704878, CNR: ML30. S65a no.3].
 - *Der Kampf um's Leben (Le combat pour la vie) – manuscript, movements II & III, 4 hand version* [LCCN: 96704910, CNR: ML30. S65a no.4].
 - *Zum Grabe: die Wiege der zukünftigen Lebens* (fragment) – manuscript, movement III, 4 hand version, [LCCN: 96704916, CNR: ML30. S65a no.5].
 - *Von der Wiege bis zum Grabe: Symphonische Dichtung nach einer Zeichnung von Michael Zichy – 4 hand version, first edition, Berlin: Bote&Bock.* [LCCN: 2018560096, CNR M3.3.L77 V54].
 - Goethe- und Schiller-Archiv, Weimar.
 - *Von der Wiege bis zum Grabe – for piano 2 hands (!)* [GSA 60/V 26].
 - Eckhardt Mária [EMK 3/9 verso, 3/10 recto], 4 hand version, manuscript from movement III.